

NAČIN ŽIVOTA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI SREDINOM XIX STOLJEĆA

DAMIR ZORIĆ

Centar za etnološku kartografiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
YU, 41000 Zagreb
Đ. Salaja 3

UDK 39:908
Izvorni znanstveni rad

Na temelju misionarskih izvještaja iz istočne Hercegovine sredinom i u drugoj polovici XIX stoljeća, te na temelju druge pisane građe u prilogu se donosi rekonstrukcija nekih važnih segmenata načina života u istočnoj Hercegovini u to vrijeme. Najvećim svojim dijelom podaci se odnose na katoličko stanovništvo jer samo za njih raspoložemo pisanim izvorima. Opisani su: stanovanje, privreda, način ishrane, mentalitet, pučka vjerovanja, način odijevanja itd. Time se autor trudi praktično pokazati metodološku važnost pisanih izvora za etnološku znanost. Članku su dodana i dva prevedena dokumenta sa talijanskog izvornika.

Cilj je ovoga rada prikazati način života istočnohercegovačkog (katoličkog) življa sredinom prošloga stoljeća (nažalost za ostale dvije skupine brojne u istočnoj Hercegovini nemamo pisanih vrela). Prikaz će biti temeljen na pisanoj građi, točnije na nekoliko izvještaja misionara koji su u to vrijeme djelovali u istočnoj Hercegovini, te na opisima koje su nam ostavili neki francuski putopisci, talijanski konzul u Sarajevu te neki domaći ljudi. Osim te svrhe ovoga rada- rekonstrukcije nekih vrlo važnih segmenata načina života - ovim se radom želi posvjedočiti u prilog onih znanstvenih opredjeljenja koja se zalažu za korištenje ove vrste građe u istraživanju socio-kulturne povijesti. Vrijednost ove građe i pouzdanost rezultata dobivenih na temelju nje je time veća jer je građa vremenski i prostorno (veoma) izričito određena. Raspoložemo i služimo se slijedećim izvorima:

1) Izvješća isusovačkih misionara iz istočne Hercegovine koje je sabrao i (uz komentar) objavio na talijanskom izvornom jeziku Mijo Korade u zborniku *Vrela* i prinosi (1983).

-*Lettera del Rev. P. Vincenzo Basile della Comp.^a di Gesu Pref.^o della Missione di Trebigne nella Herzegovina*, koji je napisan A, Signori Presidenti della Pia Opera della Propagazione della fede in Lione e in Parigi. Izvještaj je napisan u Gracu u Hercegovini 29. studenoga 1846. godine (120-129).

-*Relazione della Parroc(chia) di Trebigne comincando dal 1 Ott(obre) 1845 fino ai 18 Dic(embre) 1846*, u kojem Antonio Ayala opisuje dvadeset sela župe Trebinja (a ne Trebinje kako on krivo navodi, op. D. Z.) a napisan je u Trebinji prosinca 1846 g. (129-140).

- *Estratto di lettera del R. P. Antonio M. Ayala, della Compagnia di Gesù, a SS. Membri dei Consigli centrali della Propagazione della Fede in Lione ed in Parigi, pisano u Rasnu 31. prosinca 1850 (142-146).*¹

- *Relazione delle Missioni date nella Dalmazia dai PP. Ayala, Lombardini e Jermaz durante l'anno 1779*, zapisano u Splitu, 18. siječnja 1880.J. Lombardini je zapisao jedan zanimljiv običaj Hercegovki kako mu ga je ispričao Juraj Jermaz. (147)²

- *Diario delle missioni, l'anno 1879. i Diario delle missioni, l'anno 1881.* U dva odlomka iz misijskog dnevnika o pučkim misijama 1879. u Dubravama i Stocu, te 1881. u Trebinju, Velja Međi, Ravnu, Beleniću i Orahovidolu opisane su društvene, političke i ekonomske prilike u ovim krajevima nakon Hercegovačkog ustanka, susret sa don Ivanom Musićem, jednim od vođa ustanka, Musićev udio u Ustanku, neke njegove nedoumice i probleme. Također su opisana i područja u kojima su misije držane a donose se i statistički podaci za pojedine župe. (Korade, 1983: 120-154)³

- *P. Vicentius refert ad S. Congregationem Fide de visitatione apostolica diocesis Trebiniensis instituta* kojeg je V. Basile napisao 13. rujna u Dubrovniku a objavio ga je Mitar Papac 1938 (88-102)

Misionari su u istočnoj Hercegovini boravili od lipnja 1845, a ondje bijahu pozvani od administratora trebinjske biskupije Tome Jardenilića. U svojim izvješćima V. Basile, A. Ayala, G. Malfatti, A. Moiraghi, J. Jermaz (koji je bio rodom iz Metkovića - *da Scutari* - tj. Škutor), J. Lombardini, I. Vlahinić, (koji je bio župnik u Trebinji), A. Turadić župnik u Ravnom) ostavili su nam, kako priređivač M. Korade ističe, *mnogo podataka o vjersko-kulturno-socijalnom položaju hercegovačkih katolika pod turskom vlašću*. Na temelju tih podataka moguće je stvoriti dosta jasnu predodžbu o načinu života katoličkog življa s područja istočne Hercegovine sredinom i u drugoj polovici XIX stoljeća.

2) Dio dokumentarne građe o Hercegovini i Hercegovcima nalazi se i u *Trgovinsko-ekonomskom osvrtu na Hercegovinu* (1868) talijanskog konzula u Sarajevu Cesara Durando kojeg je objavio Andrija Nikić (1981). I u *Mučeništvima* fra Petra Bakube (1862) nalazi se podataka o seljačkom životu u Hercegovini. Ovdje korištene nalazimo također u djelu A. Nikića (1981).⁴

3) Vrlo zanimljivih i korisnih podatak o Hercegovini i životu u njoj nalazi se i u djelima francuskih putopisaca koji su u prošlom stoljeću putovali našim zemljama. Njihovi podaci kao i podaci o njima nalaze se u djelu Midhata Šamića (1981) o francuskim putopiscima u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću. Korisnih podataka se nalazi i u putopisu A. J. Evansa koji je 1875. boravio u BiH, a također i u putopisu Charlesa Yriarta koji je također u vrijeme Ustanka boravio u BiH. To je uglavnom izbor građe na temelju koje ćemo pokušati dosegnuti najavljeni cilj.

¹ U prilogu donosimo prijevod toga izvještaja

² U prilogu potpun prijevod

³ O časopisu Vrla i prinosi vidi Zorić, 1985; o V. Basileu i drugima vidi Korade, 1982; Papac, 1938. Daljnji navodi iz izvornika (Korade, 1983) obilježavat će se sa "K" i brojem stranice.

⁴ *Cenni commerciali ed economici sulla Erzegovina, Rapporto dell'avvocato Durando C. Console in Sarajevo (Luglio 1868.), I Martirii...* (izdano u Rimu 1862).

Koja je vrijednost ovih i ovakvih izvješća i zapisa za etnologiju? Prije svega iz njih je moguće gotovo u potpunosti rekonstruirati način života opisanih ljudi. Osim toga ta rekonstrukcija ima jasne prostorne i vremenske koordinate. Treba također imati na umu da nijedan stranac nikad ne vidi neku zemlju kao što bi oni koji su u njoj rođeni htjeli da vidi (Pichois, Russau, 1973:89) već da lišen mnogih strasti koje su prisutne od domorodnih zapisivača bilježi činjenice jasnije i istinitije i time nam ostavlja zornu sliku ljudi i njihova vremena. Kao ilustracija dovoljan je jedan primjer. Opisujući ljude i njihove običaje Ayala (Talijan) je sasvim dokumentarno naveo da *običavaju, na način starih naroda, pratiti ples pjevanjem* (K 144). Taj isti ples kojeg su mještani u blagdanske dane uobičajili plesati pred crkvom, župnik don Antun Turadić, dakle domaći čovjek, opisao je kao *kolo nacionalni ples, stvar diosta glupa* (K 153).

STANOVANJE

Non può credersi come qui si sita

Prvi utisci misionara u Hercegovini bili su više nego iznenađujući. S jedne strane bili su začuđeni bijednim nastambama raje, lošim putevima, prljavštinom i sl. a s druge luksuznošću vezirove ljetne rezidencije u Buni.^{4a} Iako je Basile bio naviknut vidjeti vezirske stanove i palače jer je ranije boravio u Albaniji, bio je iznenađen jednom novinom.

Sala u koju smo ušli bila je u prizemlju bogato ukrašena divanima ali ono što je budilo užitak i ugodu bilo je vidjeti kako teče u njenoj sredini jedna široka žila vode koja je stigavši kanalom od živih stijena, širokim skoro dva pedlja, dubokim jedan, prošavši svu dužinu sobe, izlazila van granajući se u više malih potočića. Voda je bila dovođena iz obližnje rijeke pomoću velikog kotača (K 121).

Suprotno tomu raja je stanovala u veoma mizernim nastambama. U zaseoku Tarnčina⁵ Ayala se nije mogao načuditi mizernim uvjetima stanovanja:

Ne može se vjerovati kako se ovdje živi. Sve su kuće prizemne i velik dio ima zidove bez vapna, pokrov od slame. U njima nema drugog otvora osim vrata koja su redovito jako niska. Tu se na dva zidića diže zemljana podloga i tu se spava. Između ta dva povišenja se pali vatra, jedino sredstvo da se vidi noću, jer ni jedna kuća nema svjetiljki koje se pale (K 133).

Gotovo indentično tome piše i Basile:

Ako se u oštroj zimi i nađe gdje odsjesti to je isto ili čak i gore nego ostati na otvorenom, jer kolibe ovih siromašnih vjernika su tako loše građene, više zbog siromaštva nego njihove nesposobnosti, da niti brane od zime niti štite od kiše. Četiri zida su iz bezličnog kamenja i zato su sa svake strane rupe i otvori. Krov je napravljen od slame na piramidu ali jedna strana ostaje skoro otvorena da izlazi dim iz ognjišta pa tu snažno nadire vjetar i hladnoća (K 121).

^{4a} Radi se o Ali-paši Rizvanbegoviću koji je Hercegovinom upravljao od 1832-1851. Rezidirao je u Mostaru ali je najrađe boravio u Buni (usp. Nikić, 1982: 8-9).

⁵ *sedam katoličkih i jedna muslimanska (turca) kuća... gdje rezidira knez tj, glavari mjesta, koji saopćava glavarima obitelji svoga okruga naredbe vlasti, uzima dadžbine, desetine, daće itd. ali nema vlast, ne može suditi* (K 133).

Druga osobita neozgoda za misionare bila je *vojska insekata* koja je napadala iz vune-
nih pokrivača koje su seljaci nudili misionarima da se prilikom spavanja umotaju, a koje
misionari nisu mogli odbiti da se *ne uvrijedi gostoljubivost* (K 121).

Najpoučenijim i najpoučenijim seljacima Ayala je obećavao kakav križić ili krunicu,
jer su djelovali kao katehisti. Slike im nije poklanjao jer kaže ovako:

*Slike ovdje nisu poznate niti se pred njima mole. Uostalom i nemaju ih kamo sta-
viti, jer postoji samo jedna prostorija u kojoj gori vatra, spava se i priprema hrana.
I ne nađoh koliko god sam ovdje kružio ni jednu kuću s bijelim zidovima. O koliko
mi se puta dogodilo da budemo pod istim krovom ja, moj konj i svi iz kuće* (K 136-
137).

I drugi su putnici po Hercegovini zabilježili podatke o sirotinjskim nastambama her-
cegovačke raje. Tako je neki *M. de B.* koji slika sirotinjske kućice bosanske (ne precizira
se mjesto) raje u doba ustanka (1876) opisao te nastambe ovako:

*Unutrašnjost tih siromašnih stanova sastoji se od jedne jedine prostorije, koja,
umjesto poda, ima nabijenu zemlju. Na zidovima od čerpića je okačeno, bez reda,
nekoliko prnja ili kuhinjskih posuda. Čitava porodica - ljudi, žene i djeca -stanuju
skupa, često zajedno sa stokom koju posjeduje. Da bi spravili jela i ogrijali se zimi
nalože veliku vatru, čiji dim izlazi kroz široki otvor na vrh krova. Ništa ne može
dati predstavu o siromaštvu velike većine hrišćanske raje u Turskoj; ona živi kao
što žive divlje životinje: cijedena, mučena, pačena; doista, za nju je najčešće smrt
prije oslobođenje nego nesreća* (navedeno kod Šamić, 1981:255).

1868. talijanski konzul u Sarajevu C. Durando napisao je svoj trgovački i ekonomski
osvrt na Hercegovinu u kojem kuće hercegovačkih seljaka opisuje ovako:

*Za gradnju kuća služi se samo gredama koje hercegovački seljaci znaju s poseb-
nim umijećem sklopiti da podržavaju težinu krova. Kuće po selima mogu se tim ime-
nom nazvati jer se tako obično zove sklonište za čovjeka, ali one su u mnogim mjes-
tima rupe napola iskopane u zemlji gdje skupa leže ljudi, žene, djeca i bez šale
ostale životinje: a u drugim su mjestima kolibice sa zidovima od pruća zaljepljena
blatom, s krovom od slame ili dasaka, a u brdskim krajevima pokrivena krovom od
drveća, posebno bukovom korom* (navedeno kod Nikić, 1981:75).

Fra. P. Bakula u svojem djelu *I Martirii...*, piše da su *kuće hercegovačkih selja-
ka... više jazbine nego kuće... Često se naime događa da jedna kuća služi siro-
mašnim seljacima i za njihov stan i za njihovu štalu* (navedeno prema Nikić, 1981:89).

Ni župni stan u kojem je stanovao Basile nije bio mnogo bolji od seljačkih nastambi.
Dapače bio je *..jako jadan. Kamene ploče kojima je prekriven ne dižu se s jedne
strane kuće ni stope. Jedan jedini prozor od dvije stope daje svijetlo na gornjem
katu, gdje se ne može uspravno stajati osim u sredini prostorije. Kuća ima čatrnju u
sredini što proizvodi najveću vlažnost koja se može zamisliti... zidovi kuće puštaju
vlagu. Hladnoća i vrućina u (...) kući su krajnje (estremi) obzirom da li smo u zimi
ili ljetu. Sjedeći za stolom evo na glavi cigle ili bolje reći pločice i iskustvo i udarci
glavom u tramove (...) uče načinu na koji čuvati glavu pri ulaženju kroz vrata ili di-
zanju od pisaćeg stola* (K 138).

Župni stan J. Jermaza u Veljoj Međi kraj kapele sv. Ivana Krstitelja koja je spaljena za turske invazije (misli se na ustanak 1875. op. D. Z.) *sveće slike poderane, zvano polupano udarcima i mecima iz pušaka bila je mala nastamba za župnika kada tamo dođe i zadrži se zbog poučavanja djece i podjele sakramenata. Imala je drveni zid slabo spojen, kamene (ploče) kojima je kuća pokrivena puštaju ne samo svijetlo nego se vide i zvijezde, jer ploče nisu premazane vapnom. Dva mala prozora ne samo da nemaju stakla nego ni zavjesa da štite od vjetra i noćne hladnoće... Malo slame rastresene po neravnom podu, pokrivač s jednim gunjem, to je bio njegov krevet. Na jednoj dasci je uzimao hranu koju su mu naizmjenice donosili siromašni ljudi. S teškoćom se nađe komad daske da napola zatvori jedan od prozora. Vidjevši nečistoću posuda u kojima su mu donosili hranu i način na koji je pripremana dolazilo (mu) je gađenje...* (K 150).

Nakon 34 godine izbjivanja, Ayala se vratio u Trebinju. *Župna kuća, koja je dvije godine bila, za vrijeme ustanka protiv Turaka stan tzv. vojvode Musića bila je i sama u jednom stanju. Dobro je za misionare ako za vrijeme njihova boravka ne pada bujna kiša, inače bi trpjeli više jer su nedostajali ne rijetki crijepovi na krovu i mnoga stakla na prozorima* (K 150).

Dakle, kuće hercegovačke raje, pa ni njihovih misionara nisu imale nikakva konfora. Logično je zato da je i namještaj tih nastambi bio oskudan ili ga čak nije ni bilo.

Već spomenuti C. Durando u svom osvrtu napisano je za stanovanje u Hercegovini da *tu nema nikakva životnog komfora, niti se cijeni... Tako npr. ne prave se kreveti, ni stolovi, ni stolice, ni ormarići, jer se tim ne služi. Pače vjerujem da u mnogim zabačenim mjestima ne znaju kako se zovu te stvari. Jedan sanduk, i to ne u svim kućama jer se u nj nebi imalo što staviti, da se u nj savi kakav alat to je najsjajnije pokućstvo, što ga ima hercegovački seljak... Leći i sjesti na zemlju to je općeniti običaj...* (nav. prema Nikić, 1981:75). Također su francuski putopisci C. Robert i A. Bouè opisali stanove bosanske i hercegovačke raje. Njihova zapažanja ne odudaraju od ovdje iznesenih osim što su iznesena nešto manje dramatičnim tonom. (Njihove opise usp. kod Šamić, 1981:246-248) Stanove u BiH u vrijeme ustanka 1876. opisao je A. J. Evans, (1973:228). Primjeri sličnog stanovanja zabilježeni su još pedesetih god. ovog stoljeća (usp. Filipović, 1967:341).

U takvim kućama nije bilo *tanjura osim od drva i od mjedi, drvenih žlica, a vilice su znak veličine i svečanosti* (K 133). Kad je Basile pozvao seoske knezove na dogovor o predloženim im reformama, *budući nisu sjedili na zemlji, kako je njihov običaj, smatrali su se jako počašćenim. Ručak, koji bi zbog svoje jednostavnosti bio završio pola sata, trajao je dugo zbog pjesama prilagođenih okolnostima; i slušajući trebalo je da drugi prekinu jesti odgovarajući povremeno a m i n ili t a k o b u d i*⁶ (K 124). Za kuće u gradovima i varošima C. Durando piše da *imaju nešto više formu stana. U prvoj sobi ulaza u prizemlju je štala, zatim kuhinja. Na katu, gdje se stanuje, penje se vanjskim stubištem i tu su također dvije sobe. Temelje postavljaju ravno na*

⁶ Takve svečanosti, piše Basile, završavale bi sa zahvalom Svevišnjem koja je bila praćena pucnjavom starijskih pušaka i glasovima poleta i radosti (K 124).

zemlju. Zidovi su od kamena i blata do visine od po prilici jednog metra, a zatim od blata i nepečenih matona, ili, kako se u mjestu kaže, pečenih na suncu, s gredama po zidu i poprečnicama radi povezivanja, zatim se iznutra okreće, a izvana ne uvijek. Stubište, solar, podovi sve je od drveta. Da bi se dobila neka ideja o tim kućama, reći ću, da ako se dogodi da se moraju popraviti zidovi, krov se podupre na četiri ugla i odozdo se počne zidati nanovo dok se ne stigne do krova. U Mostaru se kuće pokrivaju kamenim neobrađenim pločama. To se smatra u mjestu gotovo kao plemićki luksuz. Ali zapravo je to vrlo nepraktično, jer osim što je to vrlo teško za slabe zidove, ljeti se ugriju i tako stvaraju nepodnošljivu vrućinu. Nije tome davno, a vjerujem da je i sada u praksi u zabačenijim mjestima, kršćanima nije bilo dozvoljeno da izvana oblijepe malterom svoje kućice, pa pače ni da ih obijele krečnim mlijekom. To je bio privilegij samo muslimanski (navedeno prema Nikić, 1981:75).

MENTALITET I NAVADE

Bisognarebbe conoscere la singolare semplicita di questi abitanti

Ne manje važni i zanimljivi su i podaci koji se odnose na mentalitet i duhovnu nutritivu prošlostoljetnih Hercegovaca, koji su uglavnom bili nepismeni. Ayala piše da se u njegovoj župi ne nalazi ni jedan koji bi znao čitati i pisati (K 139). Međutim, budući se pokazuju prilično budnog razuma i obećavaju dosta Basile je mlade, po želji njihovih roditelja, učio čitati i pisati. I Gactano Malfatti je kod svojih župljana u župi Dubrave uočio da je velika želja koju imaju za učenjem pa je, kaže, odlučio da je zadovolji (K 141). S tom namjerom je boravio u selu Čeljevo,⁷ pa u selu Pasina⁸. Ne znamo doduše koji su i kakvi bili rezultati toga podučavanja. Opisujući uvoz pojedinih roba u Hercegovini C. Durando navodi: *znatan je uvoz alkoholnih pića. Kad se vidi da je hercegovački narod oskudan kruhom, odijelom, dobrim stanovima, a ipak nalazi načina da troši veliku količinu alkoholnih pića, mora se reći da se tu ne zadovoljava potrebi, nego da se tu udovoljava jednom poroku. Tako je doista. Pijanstvo, kojemu se redovito predaju i kršćani i muslimani, jedno je zlo za sve, ali je prava nesreća za seosko pučanstvo, koje u to troši ono malo što mu preostaje* (navedeno kod Nikić, 1981:84).

V. Basile je, prije nego je došao ovamo, naučio narodni jezik, ilirski i odmah je uočio da lokalno stanovništvo ima veliku potrebu za reformom i obrazovanjem. Zato je odlučio da mu savjetnici u provođenju tih reformi budu šefovi četiriju plemena, koje ovdje zovu knezovi (prvaci) sa još četvoricom staraca izabranih između najčudorednijih i najpoštenijih i jedne im je nedjelje pred svim narodom svečano podijelio obaveze a narodu preporučio da u njima gledaju glavare koji će svojim primjerom pomagati misijsku službu. *Trebalo bi poznavati posebnu jednostavnost ovih ljudi da se razumije njihova radost vidjevši tako počašćene neke od njih na jedan način, govoriše oni, tako poseban i nečuvan.*

⁷ Čeljevo je tada brojalo oko šezdeset kuća, pola katoličkih a pola muslimanskih i pravoslavnih (K 124).

⁸ trideset koliba sve katoličkih (K 141).

Ne može se zatim reći koliko su bili radosni i veseli sami izabrani dostojanstvenici: izlazeći iz crkve objesiše si oko vrata škapular i raspelo, dajući ih na ljubljenje ostalima primivši od njih najsrdačnije čestitke; tolika je bila važnost koju su davali primljenoj funkciji (K 124).

Ayala se nije isprva najbolje snašao jer se našao sam u Turskoj zemlji, ne mogavši naći nikoga s kome bi mogao govoriti, kome povjeriti tjeskobe svoje duše, pomalo učeći jezik da bi na Badnjak prvi put slušao ilirsku ispovijed. Bio je tada oduševljen jednostavnošću tih ljudi: Treba reći istinu: slušati ovdje ispovijedi od tih dobrih ljudi je jako lako. Ako ih se pita odgovaraju, ako se čeka da sami ispovijedaju ne bi se izvuklo ni sloga (K 130).

Već na Badnjak Ayala je počeo blagosivljati kuće u selu Vela Međa. Stanovnici su ga pozdravili pucnjavom iz nekoliko pištolja u znak radosti i jer je došao župnik u selo.

Kada ispred svakih vrata vidjeh tri komada drva rodi se želja da saznam čemu služe. Kažu mi da poslije ponoći, na Božić nakon što su molili, pale ona tri komada drva i na njih se baca žito, ječam, vino i slične stvari. Vidjeh još po kućama natak-nute na kolac ovna ili kozu, veće ili manje, kod različitih obitelji. Sva se unutrašnjost ispeče i onda se poslije mise ili ujutro jede. To je jedan od dana najveće svečanosti. Ne mogu se nabrojati nego dva ili tri slična dana: Božić, Uskrs i dan sveca zaštitnika - evo vremena kad ne fali kruh, meso i vino. Ako se i čitavu godinu ne nađe vina u kući u ta tri dana ga sigurno ne fali, kako god siromašni bili (K 130-131).

Nakon večernje mise su se u jednoj kući okupili glavari da razgovaraju sa svećenikom i da ne bude sam. Dovedi su jednog starca koji je nekoliko godina živio u Italiji. Dovedi su ga meni ti siromašni seljani i molili me da govorim talijanski s tim starcem da vide je li bajka ili izmišljotina što je njima pričao. Počeli smo govoriti i kad smo se mi smijali smijali su se i svi prisutni koji su nas slušali... i držali napete uši (K 131). Do susjednog sela Tarnčine (sedam kuća) pratili su ga neki župljani s bakljama pucajući iz pištolja da obavijeste okolna sela da se župnik približava majci crkvi. U zoru je Ayala pristigao u Trbinje, gdje je župna crkva bila dupkom puna. Okupljeni su bili iznenađeni jaslicama jer, piše Ayala, ovdje nisu nikada vidjeli dijete iz voska i ono im je dalo puno radosti i utjehe i sitali su se gledajući ga (K 131).

Slično se dogodilo i Basileu na božićnoj misi. Pripremajući žipljane za Božić Basile ističe da se svi pomiruju s Bogom putem sakramenta ispovijedi i hrane se andeoskim kruhom, i ako netko slučajno propusti poslije se optužuje kao za veliki propust. Vode oni život s tolikom čašću i nevinošću, općenito govoreći da se često kod njih ne nalazi materia grave (teška stvar) za odriješanje: drže se veoma neporočni u običajima, čuvaju zadivljujuću slogu, kada netko i lagano uvrijedi vlastitog brata, poslije ispovijedi ide se s njime pomiriti. Običaj je da svi prije nego se idu pričestiti, poštivajući spolne razlike međusobno se grle, traže jedni od drugih oprostjenje, a mlađi ljube ruke starijima (...) Na božićno bdijenje navečer polaze svi iz koliba ali stižu u crkvu u kasnu noć. Toliko ima zapaljenih baklji koje silaze s brda da daju izdaleka jasan i lijep pogled, neprestani pucnjevi iz pušaka, veseli

повици i svečane pjesme koje se čuju daju priliku upoznati radost pastira koji se skupljaju u grupama i druženjima. Nakon prve mise Basile je opazio da pastiri i iz najudaljenijih mjesta čekaju druge dvije mise i ne idu svojim kolibama da vode stado na pašu.

Ali kakva zapreka može spriječiti pravu pobožnost? Bili su pogođeni voštanim likom djeteta Isusa koji prije nikada nisu vidjeli, zahvaćeni pastirskom jednostavnošću pri pogledu na ukrašenu crkvu i napose ispunjeni osjećajem žive vjere nisu znali odlučiti se da ostave samo dijete Isusa, kako su mi poslije govorili, dok se crkva nije zatvorila (K 126).

Inače ovi ljudi su, kako piše Ayala, jako prepredeni, neće ti nikada reći pravu istinu, ako ih питаš koliko npr. imaju blaga u kući, rći će ti uvijek manje od istinitog (K 139).

*Kada je Basile pitao kućne glavare koliko je ljudi u kući najprije su se bojali da mu pokažu sve pojedince smatrajući da će reći otomanskim vlastima koliko stanovnika ima. Razlog straha je što svaki muškarac mora dati svake godine po glavi jedan škud i siromasi skrivaju koliko više mogu svoju djecu da ne plate tu svotu (K 134). Ali kad im se objasni svrha pitanja onda prostodušno odgovaraju, pa se ni sami ne zadovolje pitanjima: *pitaju koga imam doma, ima li kod nas ovaca, volova i sličnih stvari, silno se čude kad čuju o obilju blaga kod nas (K132).* Kad se Ayala zatekao u Dušici dogodi se da ga je jedan pitao da li ima braću, sestre i tako dalje pa primjeti: *zar kod vas ne ide i sestra na pašu? Na negativan odgovor osta iznenađen, ne razumijući kako to.* Tek na primjerima o onima koji žive u otomanskim gradovima ostajali su uvjereni (K 135). Inače svi stanovnici u Dušici su samo jedna obitelj s 43 pojedinca. Ayala ističe da je to jedna od najboljih obitelji.*

Kada je župnik došao dobari je starac skupio svu djecu i naredio da... dođu poljubiti ruku blagosivljajući ime Isusovo, pokleknuvši... da si naprave znak križa i da odgovore na... pitanja o nauku kršćanskome. Bog blagosivlja tu obitelj, a to potvrđuju i složnost volje i podložnost koju svi imaju prema glavaru obitelji. Treba znati da su ovdje svi pastiri i da njihovo bogatstvo leži u blagu; svi idu na pašu, muški i ženske, a muke polja, osim oranja i kopanja, su zajedničke obima spolovima. ...Sve su njihove misli usmjerene obrađivanju polja i čuvanju blaga (K 135).

POBOŽNOST

Ne festeggiano poi con divosione tutte le solennità

I V. Basile i A. Ayala ističu pobožnost ovih ljudi naročito o blagdanu Uskrsa za koji se pripremaju rigoroznim postom tako da imaju skrupule ako ga propuste i onda ako su u slučaju bolesti oslobođeni da ga drže. Naročitu revnost pokazuju u obredima velikog tjeđna (K 126). U korizmi ne žele ni u kom slučaju prekinuti post i uzdržavanje od mesa i mliječnih proizvoda. I jadnici provode dane samo s biljkama nezačinjenim i ponekad bez kruha. Ponekad se događalo da ni za župnika nemaju druge hrane osim luka i jako grubog crnog kruha (K 138).

Ovdje je narod bio vrlo pobožan i odan božanskoj Majci. Oni ljube nježno presvetu Djevicu kao majku, časte ju odano svaki dan molenjem svete krunice, kada to slučajno propuste predbacuju si skrupulozno. Njoj se utječu živom vjerom u okolnostima njihova teškog života, kada leže nepokretni ili kada zbog bolesti ugiba njihovo stado, s promjenama godišnjih doba dolaze odmah k meni moleći da im preporučim neku molitvu Djevici i da zadobiju pomoć. Štoviše u mjesecu svibnju posvećenom Mariji žele da dođem u ovčinjak da ga blagoslovim i stavim pod zaštitu Djevice nove nade stada, odakle s mukom izvlače (ono) čime održavaju sebe i svoje siromašne obitelji. Slave s pobožnošću sve blagdane, ali iznad svih slavno Uznesenje i puno su mi spominjali da se na taj dan crkva mora ukrasiti na najbolji mogući način da bi s porastom slave nebeskoj Kraljici porastao broj ljudi koji je dolaze častiti. I zaista petnaestog kolovoza bijaše skup ljudi veći nego normalno.

Moglo se izbrojiti oko četiri tisuće osoba koje su došle većinom iz udaljenih mjesta i iz drugih misija, i mnogi još usto bos i zbog pobožnosti ili zavjeta. Lijepo je bilo gledati skrušenost nekih koji su pet, šest ili sedam puta kružili na koljenima oko crkve govoreći molitve (K 128).

Stoljeće ranije istu vrstu pobožnosti u Sinju je opisao Ivan Lovrić: *Muškarci i žene, izmješani kao ovce, obilaze mnogo puta na golim koljenima oko oltara bezgrešne Djevice* (1948:49). I u današnje je vrijeme moguće, osobito na zavjetnim mjestima, vidjeti, više žene nego muškarce, kako na ovaj način obilaze oko crkve.

(VJERSKA) NEUKOST

Molto abbiano a combattere contro il vizio della bestemmia e del giuramento

Misionari su jedinstveni u izvješćima kada pišu da je njihova pastva veoma bogobožan svijet. Međutim pronašli su također i mnogo nepravilnosti i zapuštenosti u tom pogledu. Tako Ayala piše da su mu više puta govorili da u euharistiji ne uzimaju drugo nego običan kruh (K 133). U selu Parunić Ayalu je ogorčila njihova lijenost u držanju zapovijedi. Uz puno moljenja, opominjanja, zapovijedanja da dođu u crkvu nije mi dano da ih vidim dva ili tri puta godišnje.

Jedan katolik skoro nikad ne dolazi u crkvu, piše ojađeni župnik. I u selu Strmica, koje inače nije jako daleko od crkve, bilo je mještana koji su jako tvrdi i lijeni u dolaženju na misu... Bilo je baš u tom zaseoku da sam našao ljude u poodmakloj dobi koji nisu znali čin vjere itd (K 137). Po svršetku Ustanka misionari su ponovo došli u ovaj kraj ali su (u Ravnom npr.) posebno u prve dane imali malo ljudi na propovijedima i ispovijedima. Iznosili su kao motiv da su muškarci zaposleni sjetvom u Popovu polju, a žene da trebaju nabrati trave i donijeti za volove koji oru. Pokrenuše se poslije, nakon što su prestali poljski radovi, dođoše u većem broju na propovijedi i sakramente (K 152).

U selu Žižrinu⁹ također je uočen jedan manjak u pravljenju znaka križa: stavljajući ruku na lijevo rame govorili su i Duha svetoga, a na desno amen (K 137).

⁹ trinaest kuća, osamdeset stanovnika. Nekada su vrijedili kao škrti i imućni, sada je međutim sve u rukama otomana (K 137).

G. Malfatti piše da *sva ta naša misija leži u jednom najvećem neznanju. Tko zna napamet Očenaš, Zdravo Marijo, Vjerovanje i dvije glavne tajne je veliki mudrac; kažem napamet jer od stotinu ne nalazi se nego jedan koji ih razumije. Nije to nikakvo čudo jer pastirski život koji vode i udaljenost njihovih koliba rasijanih između strmih bregova i širokih šuma ne dopuštaju im da se daju školovati. Jedan mladić od oko dvadeset godina došavši se ispovijediti i upitan prije odrješenja, koliko i koje su božanske osobe, odgovori da su tri, tj. Otac, Duh i Sveti. Mnogi su zatim koji ovako čine znak križa: u ime Oca i Sina i Duha i Svetoga, a ima čak i onih koji se govoreći križaju - i Sina - stavljaju ruku na desno rame* (K 140, 141). U misijskom dnevniku opisuje se susret J. Jermaza i jednog mladog pravoslavca koji je *Oče naš* završavao sa *kruh naš svagdašnji. Amen. Il nostro Pop non c-insegna altro* naveo je mladić (K 152).

U jednom svom pismu¹⁰ Basile navodi da katolici budući da žive među muslimanima i pravoslavnima - *ljudi vrlo brojni s ovih strana* (K 127) potpadaju pod njihov utjecaj i participiraju u njihovim praznovjericama. Nažalost, piše da neće navoditi *ekstravaganciju ni učestalost tih praznovjerica kao ni kako ih shvaćaju oni koji u njih vjeruju* (Papac, 1938:100). Za primjer navodi samo slučaj s tzv. zapisima, pa kaže: *da se oslobode od kakve zloće (bolesti, nameta) trčali su prvo po zapis svom župniku*.

Taj zapis se nosio sobom ili se polagao na ozlijeđeno mjesto ili oštećeno mjesto. Ako pak to ne bi pomoglo trčali bi hodži ili proti, a i pojedinim osobama za koje se raširio glas *da komuniciraju s duhovima ili babama zvanim b a j a l i c e* da im načine zapis. Zapis je bio dragocijeniji što je bio dulji, tako da je Basile vidio jednog *dugačkog kao čovjek* (Papac, 1938:100). Basile piše da je bilo nekih *uvedenih zloupotreba i izopačenih običaja* prilikom sklapanja brakova i krštenja djece, tako da se s krštenjem čekalo *i do dva ili tri mjeseca*, a on misli da je to zbog nedostatka krstionice koju je zbog toga dao načiniti, dok na drugom mjestu piše da je to zbog udaljenosti, pa se čekalo da dijete navrší tri mjeseca od rođenja. Čak su i neki seljaci sami krštavali (Papac 1938, 101).

Međutim, sve te *nepravilnosti* bile su na prijedlog svećenika popravljane. Svećenici su uživali veliki ugled i poštovanje. Naročito franjevci, što u vrijeme ustanka 1875. i 1876. primjećuje i francuski putopisac Ch. Yriarte (Irijart, 1981:124, 125).

Slično piše i Malfatti: *jako se moramo boriti protiv poroka kletve i zaklinjanja. Zaista njihovo psovanje je nove vrste i većinom objektivno ne dostiže do teškog grijeha. Jedne nedjelje propovijedajući narodu u zaključku sam spomenuo žaljenje da nakon što sam ih nekoliko puta molio sa se oslobode te ružne mane, a još se nije vidjelo željeno popravlanje, prekine me jedan od slušateljstva i reče mi: G o s p a r u ne sumnjaj, u buduće nećemo više psovati. Puni su žive vjere i veliko je poštovanje i povjerenje koje imaju u svećenika. Dosta je da kaže jednu riječ i bit će poslušan. Jedna osoba, ne malo uvrijeđena od svog susjeda, u sebi je nosila više od jedne godine ljutu mržnju na njega. Došavši na ispovijed i kad joj je rečeno da mora oprostiti i ljubiti svog neprijatelja odgovori mi: Jer mi ti kažeš tako od ovog trenutka ja ga ljubim i ljubit ću ga uvijek i ako želiš molit ću ga za oprostjenje* (K

¹⁰ kojega je još 1938 objavio Mitar Papac

141). U selu Satomorju (dvije kuće) bila su dva bratića u sporu i borbi jer se uzajamno tražila osveta. Savjetovani su da riješe stvar na dobar način odu odmah otomanskim vlastima, ali rodi se još veće zlo i trošak. Međutim bilo je utješno vidjeti ih kako se na Ayalin znak ljube uzajamno i mire obadvije obitelji (K 134). U već spomenutom putopisu Ch. Yriarta francuski je putopisac istakao kako u donjoj Hercegovini ne vlada (među)nacionalna i konfesionalna netrepeljivost kao u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, te da ovdje katolički svećenici uživaju veliko povjerenje, kako katolika tako i pravoslavnih i muslimana (Yriart, 1981:121). I zaista Basile piše kako između ostalih poslova provedu i mnogo vremena u vršenju drugih djela ljubavi i na korist pravoslavnih (Greci-scismatici) i muslimana (Ottomani) kojima se također zove misionar u slučajevima bolesti budući da vjeruju u njega kao dobrog liječnika (K 121, 122). Tako francuski putopisac Cyprien Robert u svom djelu *Les Slaves de Turquie* (1844) piše da svaka (muslimanska) porodica ima, kao zaštitnika, sveca koga su imali njeni kršćanski preci: praznuje se sveti Petar, sveti Ilija, sveti Đorđe (...) otac musliman, čije se dijete razboljelo, naručuje za njega mise u susjednom samostanu; jedan mladi beg vodi tajno popove da iščitaju molitve na grobu njegova oca (navedeno kod Šamić, 1981:251).

G. Malfatti također ističe da se sljedbenici velikog Proroka često utječu katoličkom svećeniku u njihovim potrebama. Bije dugo da je jedan od njih, imajući bolesnu ženu nakon što je bezuspješno upotrebljavao pomoći (medicinskih) umijeća zatražio pašinu dozvolu da bolesnicu posjeti katolički svećenik. On (dozvoli i) dopusti da je posjeti msgr. vikar, koji jer je bio bolestan, pošalje mene umjesto sebe. Ja je posjetih, poškropih je svetom vodom, izmolih razne molitve, dadoh joj jednu napisanu molitvu koju ona brzo stavi u svoj fes ili crvenu kapu koju muslimanke nose na glavi, i potaknuh je da ima veliko povjerenje u Gospodina. Njezin muž osta jako zadovoljan, prisili me da ostanem na ručku, i nakon nekoliko dana mi pošalje svoga slugu s utješnom viješću da se bolesnica potpuno oporavila (K 141,142).

Basile je pak učinio egzorcizam nad kćerkicom jednog pravoslavca (Grco-scismatico) jer je djevojčica, kako kaže Basile, bila opsjednuta sotonom. Čovjek ga je molio, upravo je tako dodao, da je oslobodi pomoću knjiga i molitava latinske crkve. Budući da pravoslavni svećenici pune dvije godine nisu uspjeli s egzorcizmima, Basile se osigurao da se pravoslavni svećenici neće smatrati uvrijeđenim. U uzbudljivoj borbi egzorciziranja saznalo se da je djevojka opsjednuta za kaznu ocu jer joj je on bio naredio da radi jednog blagdana. Kad se ta vijest proširila u duše onih koji slušaše, pastiri počehše ispitivati i svoju savjest o zaista nužnim poslovima koje su na blagdane imali oko stada (K 127). Mnogobrojni katolici su se pridružili egzorcizmu posteći za uspješno oslobađanje ove mlade pravoslavke koje je, kako Basile piše, nakon dugotrajne borbe uspjelo na opće zadovoljstvo. Malfatti je dva puta učinio egzorcizam protiv insekata, koji su u dva sela sastavljena od katolika i muslimana (Ottomani) uništili sirak, njihov najvažniji prinos. Oba puta, kako kaže, uspješno. I usprkos toga sljedbenici velikog Proroka ostadoše uporni u svojoj pogrešci, blaženi samo vremenitih dobitaka (K 141). Međutim Ayala priznaje da je obraćanje pravoslavnih i muslimana jako delikatna stvar.

U selu Gaju¹¹ bijaše jedan stari katolik koji držaše u kući kćer koja je postala pravoslavka (greca) apostazirajući s nekoliko unučića... Koji god stav se zauzelo moglo je biti jako riskantno... Govorilo se da otac brani kćeri povrat na katoličanstvo, ali je bilo krivo: jedan starac niti brani niti poriče već se boji prezira za obitelj i unuke da ga ne napuste zbog toga (K 134).

Zbog takvih i sličnih pitanja dolazilo je među stanovništvom do napetosti. Iako su misionari u početku svoje misije bili primljeni kod vezira u njegovoj raskošnoj rezidenciji u Buni^{11a} gdje im je bila obećana zaštita, a vezir je izrazio zadovoljstvo što će katolici biti odgajani od revnih i školovanih svećenika, pa će tako imati vjernije podanike (K 121) Basile je imao različitih neprilika s Turcima (Korade, 1982:111) A i za sam narod Basile kaže da je imao problema s perfidnim otomanima koji se nisu pridržavali carskih fermama već su naumili popiti krv siromasima (Papac, 1938:101).

U selu Planjak se dogodilo da je Ayala našao samo jednu kuću i deset pojedinaca u njoj. Bilo je upravo u tom zaseoku da malo po (Ayalinom) dolasku dođe otomanski vlasnik zemlje i kuće. Valjalo je njemu prepustiti mjesto. Gorčina glavaru obitelji bila je neizreciva jer je morao posluživati tog Turčina. Ali ih njegovo prisustvo nije spriječilo da se mole. I dok su oni u jednom kutu molili kronicu i večernje molitve Turčin je u drugom molio Svevišnjeg da ga oslobodi pakla, kako je jedan pitani rekao o način njihove molitve. Čudna je stvar čuti da jedan musliman zna deset zapovijedi i nedjeljne molitve itd... a ono što najviše začuđuje je da koji put poučava katoličku djecu... Ali kako on zna naš zakon? Bilo mi je rečeno da je bio odgajan od katolika i da je od dadilje i od naše djece naučio te naše molitve (K 136).

Do napetosti i sukoba među stanovništvom znalo je doći i zbog toga što sa svojim stadima na ljetnoj ispaši okupiraju i više no što im pripada. (Papac, 1838:87) Katolici čitave ove dijaceze izlazili su sa stokom na planinske pašnjake na Zavoranj, Slanu i Kladvopolje od lipnja do listopada (Papac, 1938:87).

PRIVREDA I PREHRANA

Qui si mangia solo per vivere, né c-è pericolo di dar gusto al senso

Osim uzgojem stoke, stanovništvo se bavilo poljoprivredom. Yriart je donekle imao pravo kada je zapisao da *raja umije da ore i ništa preko toga* (Yriart, 1981:124). Ali primitivna poljoprivreda teško je mogla napredovati zbog čestih poplava u nizini nazvanoj Popovo kroz koju je prolazila rijeka. Tko vidi tu nizinu zimi ne bi povjerovao da bi mogla biti suha, bez kapi vode, obrnuto, tko je vidi ljeti ne može zamisliti da može biti najednom poplavljena... U toj nizini se sije kukuruz, proso i sirak te neke vrste povrća. Ako je žetva bogata ne trpi se glad, ako je jadna (kako je bilo ove godine) umire siromašan narod od gladi¹² (K 132).

¹¹ tri kuće, šesnaest stanovnika (K 134).

^{11a} vidi bilješku 4a

¹² O poljoprivredi u ovim krajevima vidi još kod Šamić, 1981: 159-161; i kod Nikić, 1981: 76-80.

Zato Basile piše da se ovdje jede samo da se preživi, nema opasnosti da se poda osjetilima... Tako su prosta jela koja se ovdje nalaze: kruh se radi od sirka, od prosa i od ječma, rijetki su oni koji mogu dati misionaru kruh od žita, a i kad bi ga svi dali trebala bi prava glad da bi ga se jelo. To je crna pogača, loše pečena i puna kamenčića jer ne postoji običaj pranja a još manje čišćenja žita prije mljevenja. Nalazi se nacionalna juha zvana cicvara, koja jednom Talijanu pri pogledu izvrće stomak. Sastoji se od brašna, masla te vode s medom, a ako taj fali sa solju. Jede se hladna i na kraju ručka, jer ako se nađe, običava se prije dati posoljeno kozje ili ovčje meso kuhano s lukom, s repom ili s kupusom. Obilazak sela u korizmi pruža u tom pogledu veće nevolje, jer onda se zbog korizmenog posta koji se ovdje pomno (esattamente) obdržava ne jede drugo nego kupus i povrće čak i bez začinja uljem koje se u ovim mjestima ne proizvodi. U proljeće i ljeti se manje trpi jer ima svježeg jarećeg mesa, mlijeka i sira. Ovog ljeta sam zbog velike suše skoro i žedao: Isušeni su zdenci, pa je trebalo donijeti vodu iz jednog izvora udaljenog tri, četiri pa i pet sati, ovisno o selu iz kojeg se išlo po vodu. Ta voda je bila tako mutna da se nije razlikovala od mulja, pa ipak kad su je imali vjernici bi mi po dolasku u selo davali puno vjedro s preporukom da ne dam piti drugima da ne manjka meni. Ali to je stvar koju nije bilo moguće ostvariti, piše Basile (K 122,123).

Također i A. J. Evans piše da je voda koju su mu pastiri po Hrcgovini davali da pije pravi zeleni mulj (1973:227).

Ayala ističe da nemaju plodnih drva osim kakva stabla smokve ili oraha, a ipak bi mogli ubaciti plodne biljke ili zasaditi masline i voća svake vrste.¹³

Osim ječma, prosa i sirka sadili su bob, leću i grah, ali u maloj količini zbog oskudice zemlje. U takvoj situaciji i župnici su morali dijeliti sudbinu svojih župljana, budući su živjeli samo od davanja župljana. Daje se žito već prema tome da li je godišnje doba i žetva više ili manje plodna. Daju maslaca, sira i vune, ali to je jako slabašan dar. A, zatim i puno siromašnih obitelji ne samo da ne daju ništa župniku nego od njega traže. Ove godine se mnogo trpi jer je žetva bila vrlo bijedna. Već ima dobar dio kuća bez žita bilo koje vrste, niti imaju sredstva da si ga nabave budući da su bez novca. Suze mi dolaze kad ih gledam iscrpljene i mršave dok govore da neki osam, a neki petnaest dana nije stavio ni komadić kruha u usta (K 139).¹⁴

C. Durando u svom djelu opisuje i zanimljiv način lova u Hercegovini:

Kršćanski seljaci nemaju pasa, a često puta ni pušaka ili nemaju novaca da nabave barut, običavaju postavljati zamke. Između tih zamki upotrebljavaju jednu koja je dosta zanimljiva. Napravi se, zaboden u zemlju jedan krug čvrsto ispletan granjem, visok jedan do dva metra. Izvana oko toga se napravi drugi koncentrični na isti način, ali u daljini ne višoj od jednog pedlja, s vratima, koja se otvaraju unutra i otvorena zauzmu točno prostor između dva kruga i vrata ostave otvorena. Usred kru-

¹³ Iscrpan opis (poljo)privrede u Hercegovini prošloga stoljeća dao je C. Durando (usp. kod Nikić, 1981: 74-85)

¹⁴ O prehrani usp. kod Šamić, 1981: 145-248

gova svežu pijevca. Lisica, namamljena pjevanjem pijevca, ulazi na otvorena vratašca. Provlači se između dvaju krugova i, ušavši unutra, ne mogući se lako okrenuti radi tijesnog prostora, pokušava gurnuti prepreku, koja joj priječi put. Vratašca popuštaju i zatvaraju otvor na koji je lisica ušla. Tako ona između dviju tijesnih plotova nastavlja ići uvijek misleći da putuje. Izjutra pak dođu seljaci, koji je omčom ili pištoljem dokrajče i domognu je se (navedeno prema Nikić, 1981:76).

Krzna su Hercegovci izvozili u Bosnu i to oko 10 000 lisičjih, zečjih, vučjih, divljih mačaka i nešto medvjedih.

Muslimanski begovi lovili su kao stara feudalna gospoda zečeve. Gotovo svaka njihova kuća držala je lovačke pse i organizirala je velika natjecanja u lovu. U tome Durando vidi njihovo staro slavensko aristokratsko podrijetlo (Nikić, 1981:76).

ODIJEVANJE

Tutti sono uniformi negli abiti

Kada je Ayala došao u Prijedor¹⁵ bio je zgranut siromaštvom, pa kaže da je dovoljno gledati ih u lice koliko su iscrpljeni i u poderanoj odjeći da se vidi njihovo siromaštvo (K 139). U selu Dobrido¹⁶ Ayala piše da se sažalio vidjevši onu djecu pokrivenu samo jednim kaputom do koljena i golih nogu da idu po kući ili na pašu,... a tu je bilo snijega. Sve do dobi od deset ili dvanaest godina ni dječaci ni djevojčice ne oblače hlače, i ružna je stvar vidjeti ih dok sjede. Takav način oblačenja, ne ostavlja nikakav dojam na njih, ali ja ne pristajem poticati roditelje da skinu sa djece tu vrstu odijela. Sigurno je da se nitko zbog toga ne optužuje ni za najmanje zlo (K 140).

Ayali je bilo utješno gledati neporočnost njihova običaja... makar njihov način odijevanja predstavlja puno prilike za nečistoću, uprkos tomu rijetko da se netko našao zaražen tom manom. Jadnici! Ispovijedaju bez crvenila svoje grijehe. I kad bi nebo htjelo da malo zakoče svoje jezike i ne govore pogrešno! (K 132) Inače svi su jednaki u oblačenju... Žene ne nose nikad košulje ni hlače, već bijelu bluzu, haljinu, jedan prsluk i eto njihove odjeće. Crvena kapa i bijeli rubac na glavi, a na nogama nose kao cipele jedan komad kože učvršćen s nekoliko konaca ili kožnih traka. Muškarci imaju crvenu kapu, fes, oko koje omotaju jednu crvenu ili bijelu ili žutu traku, jedan prsluk, crni kaput, bijele hlače ne jako široke te cipele kao kod žena¹⁷ (K 139).

ZAVRŠNA NAPOMENA

Slijedeći izvješća talijanskih misionara i upotpunjujući ih drugim odgovarajućim opisima, dobili smo vjernu sliku načina života (katoličkog) življa istočne Hercegovine sredinom prošlog stoljeća. Navedeni opisi omogućuju nam zaključak da je hercegovački

¹⁵ četiri-pet kuća i samo 26 stanovnika

¹⁶ četiri kuće i četrdesetičetiri stanovnika

¹⁷ O nošnji usp. kod Šamić, 1981: 244, 253-255

seljak prošloga stoljeća uveliko drugačije kulture (poimanja svijeta i ostvarivanja života) nego je predstavljaju različite druge rekonstrukcije (predstavljanje *izvornog - narodnog - folklor*). Niti u jednom našem muzeju, nismo u mogućnosti vidjeti izložke koji bi predočavali način stanovanja i odjevanja kakav je doista bio, već se zapravo predstavljaju ideal-tipski modeli (stasiti, kićeni i určeni - romantizirani - preci). Stručnom, historio-grafskom obradom i prezentacijom tradicijske kulture (prepunom epske kuknjave što je gotovo postala naš nacionalni ponos) stvorena je (nerealna) tipizirana simbolizacija seljačkog života koja je nedovoljno vremenski i prostorno određena, te nam je tako stvarna povijesna dimenzija često izmicala mimo spoznajnih predložaka.

Način privređivanja, stanovanja, oblačenja i prehrane, izrazito siromaštvo dostojno žaljenja, često prisutna magijska komponenta u organizaciji života (zapisi, bajalice, odnos prema svećenstvu, obredima, strah za voštanu figuru, pučka religioznost) koja se dobro razabire iz navedenih opisa pokazuju začuđujuću izoliranost od glavnih civilizacijskih i kulturnih kretanja, jer, to treba reći, ovo je područje ipak mediteransko zaleđe udaljeno svega dan-dva jahanja od Dubrovnika. Čak ni prirodne mogućnosti nisu bile korištene u dovoljnoj mjeri. Uzroke tomu, dakako uz već poznati težak politički i ekonomski položaj raje, hirovitost prirode i sl., svakako treba tražiti i u tvrdokornosti predajne kulture koja je vrlo često veoma podozriva prema uvođenju novoga.

Na kraju treba dodati da podaci izneseni u ovim izvješćima mogu pružiti potpuniji uvid u demografska kretanja katoličkog stanovništva na području istočne Hercegovine. Statistike koje je vodila državna uprava u to vrijeme vrlo su nepouzdana jer se ženski svijet nije brojao a i seljaci su tajili broj djece pred vlastima da tako umanje porez koji se plaćao po glavi. Jedini pouzdani podaci nalaze se u župskim maticama krštenih. Tako C. Durando piše da *ništa nije nesigurnije nego statistika pučanstva... Jedina statistička podloga je registracija, koju vrši katolički kler u matici krštenih* (navedeno kod Nikić, 1981:71). Isto je tako 1867. naveo hercegovački fratar Petar Bakula, da su naime statistike vrlo nesigurne. Tako su navodili i drugi pisci. Jedino što se slažu da su točne statistike koje su vodili franjevci po župama (usp. Nikić, 1981:89).

1684. bilo je u Trebinjskoj biskupiji u 400 kuća oko 3000 katolika. 1709. u 320 kuća oko 2200, a 1751. bilo je 3009 katolika. Ove su oscilacije u broju ponajprije posljedica prelazaka na islam ili češće na pravoslavlje (često prisilno). Bilo je i slučajeva da je stanovništvo sa islamske prelazilo na katoličku vjeroispovijest (Komadina, 1988:125-132). Prema statistikama za 1844. godinu bilo je u Dubravama (ukupno 53 sela) 2669 katolika a 1846. godine bilo ih je 2803. U Hrasnom je (u 34 sela) bilo 1844. godine 1383 katolika a 1846. godine bilo ih je 1499. U Gracu je (u 28 sela) bilo 1320 katolika 1844. godine, a 1846. godine ih je bilo 1402. U Ravnom (u 16 sela) bilo je 1844. godine 1148 katolika, a 1846. godine 1229. U Trebinji je (u 20 sela) bilo 900 katolika 1844. godine, a 919 katolika 1846. godine (Korade, 1988:167).

Prema podacima koje nalazimo u Ayalinu pismu (K 143) misija Trebinje (koja je obuhvaćala župe Dubrave, Rasio, Gradac, Ravno i Trebinja) brojala je ukupno u 158 naselja 9680 katolika. Od toga ih je u župi Gradac bilo oko 1500 u 28 sela (Conta in tutto ventotto villaggi con circa mille e cinquecento Catolici) (K 121) a u župi Dubrave, prema pismu G. Malfattia (K 140) oko 3000.

U nacionalnim integracijama koje su se u našim zemljama odvijale u drugoj polovici XIX i početkom XX stoljeća naši istočnohercegovački *Iliri* (kako je Basile nazivao ove stanovnike) izdiferencirali su se uglavnom u tri nacionalne skupine i to: *Greci-Scizmatici* u Srbe, *Catolici* u Hrvate, a *Ottomani* u Muslimane. Zato ove katolike u misiji Trebinje možemo smatrati hrvatskom etničkom skupinom (tako se uostalom osjećaju današnji njihovi potomci).

Današnji je međutim broj Hrvata u općini Trebinje oko 2000 (usp. Popis, 1981:22) što je u odnosu na prošlostoljetni broj veliki pad. Jedino je u Stocu zabilježen određeni prirast hrvatskog življa jer 1879. godine (prema misijskom dnevniku) Stolac je tada imao između 800 i 1000 stanovnika a broj katolika nije prelazio 250 (*E- Stolac una borgata di ottoc(ento) a 1000 ab(itanti), ma di cattolici piccolo e il numero non oltrepassando i 250*) (K 148). Prema posljednjem popisu u nas broj Hrvata u općini Stolac je preko 6500 (Popis, 1981:22). Prema crkvenim suvremenim statistikama broj katolika u Trebinjskoj biskupiji (koja se prostire na područje čitave istočne Hercegovine) bilo je 1939. godine 25 126 katolika, 1975. godine taj broj pada na 19 866 a 1983. godine je još manji i iznosi oko 17 000 (Puljić, 1988:193). Na taj način prema gore iznesenim podacima pruža nam se mogućnost preciznijeg praćenja demografskog kretanja hrvatske etničke skupine u istočnoj Hercegovini, koja su inače čest predmet (proizvoljnih i sračunatih) subjektivnih viđenja i zapisa.

I konačno treba reći još jednom da je rad na ovoj i ovakvoj građi, metodološki gledano, šansa za znanstveno zbližavanje i suradnju etnologije, demografije i (socijalne) historije. Korist je zajednička.

PRILOG

Pismo A. Ayale S. J. članovima Centralnog savjeta za propagandu vjere u Lionu i Parizu.

Rasno, 31. prosinca 1850.

Presvjetla gospodo!

...Ova provincija, po imenu nekadašnjeg gospodara Hercega nazvana Hercegovina, ima na sjeveru Bosnu, na jugu Crnu Goru, na jugu i zapadu austrijsku Dalmaciju. Podijeljena je na 14 kadiluka, ili okruga i u svakom je jedan muselim tj. predstavnik Vezira, koji stoluje u Mostaru, njihovoj prijestolnici.

Skoro nikakva javna uprava ni ceste, (ustanove) ni uredi, ni sudovi tu ne postoje: zapaža se samo jedna kućetina blizu džamije gdje muslimanska djeca uče čitati i pisati. Pravda je na volju muselima i Vezira: civiliziranje i napredak su nepoznate imenice ovim ljudima. Ali zločini nisu zato rijetki, a sigurnost imetka nije baš velika. Čini se s druge strane da sultan želi uvesti korisne reforme.

...Naša Misija ne obuhvaća nego 4 kadiluka, i dijeli se na 5 župa koje su Dubrava, Rasno, Gradac, Trebinje i Ravno: i broje, sve zajedno, 9680 katolika, raspršenih u grupama od 40 ili 50 u 158 mjesta. Prosti ljudi opterećeni turskim jaromom, vode mučno pastirski i poljski život između šumskih i kamenih brda.